

THE PROBLEM "FOR" AND "AGAINST" THE REFERENDUM IN BULGARIA

Abstract: The political debate in all democratic countries is the "for" or "against" the implementation of the referendum in public life. Such a debate is also going on in Bulgaria. This article lists the theoretical and research aspects of the problem, focusing on more recent publications.

Author information:

Ivan Ivanov

PhD in History

✉ ivan.2000@gmail.com

🌐 Bulgaria

Keywords:

democracy, direct democracy, representative

democracy, a referendum

В политическия дебат във всички демократични страни стои проблемът „за“ или „против“ прилагането на референдума в обществения живот. Такъв дебат тече и в България. В настоящата статия се посочват теоретични и изследователски аспекти на проблема, като се акцентира на по-съвременни публикации.

Теоретични аспекти

В българската научна литература сериозни аргументи в полза на референдума се съдържат в сборника **„Пряката демокрация. Наръчник на активния гражданин“** [4].

В него **Антоний Гълъбов** в раздела „Възможности за обществена мобилизация и механизми за предизвикване на публичен диалог“ пише [4, с.67-77], че за постигането на устойчиво решение, гражданите могат да използват пълноценно както инструментите на пряката, така и на представителната демокрация. Нещо повече - *инструментите на пряката демокрация - референдума, гражданската инициатива и общото събрание на населението, могат да доведат до много по-пълноценно използване и повишаване на качеството на представителната демокрация.*

Той обръща внимание на комуникациите по време на организирани прояви на пряката демокрация, вкл. референдума като пише [4, с.67-77]:

Първото, просто но задължително условие, е осигуряването на равнопоставеност на различните гледни точки към формулирания проблем. Най-често, проблемът, с чието решаване се опитваме да се заемем, е видим, добре разпознаваем за мнозинството от хората; има своя предистория и въпреки, че мнозинството от гражданите са убедени в неговото значение, смятат че след като не е бил решен до сега, не би могла да настъпи позитивна промяна.

А. Гълъбов обръща внимание за следното [4, с.84]: „Силната и авторитетна позиция в публичните комуникации се изразява в пълноценното представяне не само на собствената, но и на противоположната позиция. Ако искате хората да ви повярват, представете пълноценно и непредубедено и гледната точка на онези, които изразяват критични позиции срещу вашето предложение. Дори започнете с това - представете всички аргументи на опонентите си, така както те са ги изразявали и в диалог с тях, изградете своята собствена позиция.“

В друг научен сборник **„Пряката демокрация в България – възможности и предизвикателства“** **Дочо Михайлов** прави анализ „за“ и „против“ референдумите [2, с.19-25]. Той започва от отправната точка, че напоследък става все по-трудно да се намери политик или политически анализатор, който да стои открито против референдумите. Това е признак за превръщането на пряката демокрация или по-скоро на говоренето за пряка демокрация в

политически инструмент. Ето защо е необходим дебат по същество за ползите и за опасностите от пряката демокрация.

Според него, противопоставянето в дебатите за и против пряката демокрация е обикновено по линиите на (не)компетентността на гражданите да вземат решения; (не)легитимността на тези решения; „диктата“ на малцинствата върху мнозинствата чрез референдумите; референдумите като „инструмент за манипулации“; антиреформаторския дух и забавянето на общественото развитие чрез референдумите.

Д. Михайлов продължава анализа си по линията: Референдумите - власт в ръцете на некомпетентността? Той смята, че по време на референдум гражданите стават законодатели. Те въвеждат правила или решения, с които трябва да се съобразява цялата общност - община, нация или дори обединение от нации, когато се говори за общоевропейски референдуми. Първият и може би най-честият въпрос е дали гражданите са достатъчно компетентни да предлагат определени политики по време на гражданска инициатива и след това да вземат решения относно тяхното прилагане (по време на референдуми).

Според Д. Михайлов привържениците на пряката демокрация атакуват този аргумент по няколко линии. Първата е, че информацията и оттук компетентността в съвременното общество се **децентрализира и демократизира**. Компетентността е преди всичко достъп до информация. Силата на интелектуалните елити, например от 20-те и 30-те години на миналия век, е била именно в монопола върху ограничената информация и недостъпното частно образование. В 21 век Интернет отнема от елита способността му да господства върху знанието. Търсачката Гугъл и уеббазирания справочник Уикипедия често се посочват като примери за демократизацията на знанието в ерата на Интернет.

Втората линия на критики срещу обвиненията към гражданите в (некомпетентност е отново свързана с интернет - **с разрастването на социалните мрежи знанието става все по достъпно**. Интерактивният аспект на мрежата също дава възможност на хората да разпространяват своите идеи. Те (мрежите) правят възможно да се чуят слабите или алтернативни гласове, които може да се окаже, че вече трудно се потискат или контролират от правителствата.

Интернет базираните социални мрежи и глобализацията на комуникацията не само демократизират знанието, но и правят гражданските инициативи и референдумите по-достъпни за организиране и провеждане, а техните резултати стават по-видими и по-въздействащи. Макар и без да завършат с референдум, през 2010 г. в България има няколко интернет подписки, които водят до резултат. Така например подписката против Указание 24-00-7/25.02.2010 на НАП за плащане на неначислени осигуровки за кратко време събира 17 760 подписа, с което предизвиква силен медиен интерес и НАП се отказва от намеренията си. По подобен начин интернет форумите отвърщат яростно на опитите да се тества общественото мнение за увеличаване на данъците, включително за вдигане на ДДС и дори за облагане на депозитите.

Налице са обаче и аргументи, според Д. Михайлов, които са в подкрепа на тезата за рисковете от въвеждането на некомпетентно законодателство по време на референдуми. В българските условия тази теза намира косвено потвърждение в спадащото качество на образованието. Ниското образование на гражданите води до опасности от вземане на необосновани или манипулирани решения по време на референдум. Ниското образование изолира широката общественост от комуникационния процес по време на дебатите преди референдумите и по този начин обезсмисля демократизацията на информацията. По-малко от половината български ученици могат да покрият критичния праг на грамотност и математически умения. Тенденцията за влошаване на знанието и компетентността на нацията се подхранва и от данните за продължаващата икономическа емиграция на работоспособните и образовани хора от България.

И тук Д. Михайлов задава въпроса: На фона на тези данни е оправдан въпросът, дали ще е наистина ефективно да се дава законодателна власт в ръцете на граждани с влошаващо се образование - в страна, която работоспособните хора продължават да напускат.

В своят анализ авторът на научната публикация поставя и следният въпрос: Референдумите - диктат на антиреформаторското мнозинство ли са?

Критиките за некомпетентността на гражданите могат да бъдат продължени и по линията на тезата, че референдумите дава власт на антиреформаторското и консервативно мнозинство. В същото време референдумите могат да спъват енергията на индивидуалните лидери, които увеличават обществото след себе си и налагат вземането на непопулярни, но дългосрочно правилни решения.

Тези аргументи имат основание в страни с висок брой пенсионери, неосигурени граждани и лица, разчитащи на социални трансфери, каквато е България. Съотношението на заетите към пенсионерите в България е такова, че един зает издържа и един пенсионер. Всички тези хора, заедно с армията от заети в публичната сфера в едно гласуване ЗА или ПРОТИВ реформите в социалната политика или здравната система ще изберат решението за увеличаване „разходите“, което, разбира се, ще трябва да бъде платено с данъците на малцинството работещи.

Емиграцията може да изглежда странична тема по отношение на референдумите, но тя съществено променя обществените баланси, пише Д. Михайлов. Механизмите на емиграцията „увеличават“ дела на хората, които живеят на социални трансфери, за сметка на дела на хората, които плащат социалните трансфери. По този начин се променят обществените тежести в полза на гласувания за повече социални разходи и по-малко реформи в публичния сектор при гласуване на референдуми.

Като цяло в условия на влошен демографски баланс имат основание опасенията, че пряката демокрация несправедливо би овластила социалните групи на незаетите и заетите в публичния сектор, които чрез своите решения на референдум на практика биха изземвали доходи от работещите в частния сектор.

Пряката демокрация засилва взаимното уважение и солидарността в правенето на политика, създавайки условия за примиряване на крайните възгледи. Референдумите предпазват правителствата от налагането на едностранно или елитарно законодателство; те ги принуждават да вземат предвид сериозно мнението на другите и да участват в истинска дискусия с тях, тъй като е налице заплахата за провеждане на референдум, който може да наложи политиката на противоположната страна. Поради тази причина референдумите не блокират промяната или реформата, а я правят по-плавна и консенсусна за интересите на мнозинства и малцинствата.

Референдумите обаче могат не само да забавят, но и да катализират обществените процеси, пише Д. Михайлов. В развитите страни гражданските и екологичните организации се опитват да въведат екстравагантни и неприемливи за обществото идеи, като например да има 4 недели в годината без движение на частни автомобили (неуспял швейцарски референдум от 2003 г.). Но по време на подобни референдуми се случва дебат, в който кристализират реалистични и приемливи за мнозинството предложения. По подобен начин ирландският референдум от 2001 г. отхвърля Европейския договор от Ница и след интензивни усилия на правителството да убеди гражданите, договърът е одобрен с нов референдум през следващата година.

Ето защо решенията на референдумите могат да забавят общественото развитие, но го правят консенсусно и устойчиво. Референдумите (и особено дебатите преди гласуванията) откриват пространство на малцинствата да издигат провокативни и иновативни идеи, които, срещнати с консерватизма на мнозинството, тласкат общественото развитие напред.

По-нататък в публикацията си Д. Михайлов дава отговор и на въпроса: Референдумът - инструмент за политически манипулации и популизъм?

Третата теза на опонентите на референдумите е, че, вместо да овластяват гражданите с демократични права, референдумите всъщност дават зелена светлина за антидемократични и популистки инициативи на крайни политически партии или определени бизнес интереси.

Исторически политическият популизъм възниква като средство за противопоставяне на обществения елит, който използва инструментите на държавата само за своя изгода и поради това инструментите на държавата трябва да бъдат отнети от обществения елит и да бъдат използвани за благото и напредъка на хората, ръководейки се от техния здрав разум. Така например в Швейцария, родината на референдумите, през 2009 г. успешно бе проведен референдум, иницииран от Швейцарската народна (популистка) партия за забрана на строителството на минарета. Мюсюлманското, предимно балканско население в Швейцария е около 4%, а минаретата са около 200. Референдумът одобри тази забрана с 57,5% въпреки съпротивата на швейцарското правителство и парламента. Този вот бе дълго коментиран като проява на нарастваща ислямфобия в Европа. Швейцарският референдум обаче бе последван от подобни инициативи във Франция и Дания, където тамошната популистка и антиимигрантска партия също заяви намерения за провеждане на референдум срещу минаретата.

В България експлоатирането на темата за референдуми, подчертава Д. Михайлов, е характерно за целия политически спектър с много малки изключения. Това потвърждава наблюденията, че популизъмът няма идеологическа идентичност. Друга характерна особеност на съвременната българска употреба на референдумите е, че от говоренето нищо не следва - поне досега не се е стигнало до реално произведен национален референдум.

Особено активни на тема референдум са *малките партии*. В периода 2001 г. - 2004 г. Емил Кошлуков издига референдума в идеология на Новото време. Той става шеф на специална парламентарна комисия, посветена на гражданското участие, но на практика прави малко за промяна на законодателството в тази посока. Нещо повече, някои от предложенията на Новото време за промени в Закона за допитването до народа са твърде ограничителни по отношение на гражданските правомощия. Друга сравнително по-голяма партия, АТАКА, издига референдумите в свое знаме още през 2005 г., когато Волен Сидеров заявява „Скъсваме с МВФ, излизаме от НАТО след референдум, колебаем се за ЕС“. През 2009 г. АТАКА с подкрепата на ГЕРБ иска национален референдум за забрана на новините на турски език, която обаче бързо заглъхва след като ГЕРБ е смъррен от ЕС и бързо отдръпва подкрепата си

Особено активна в медиите по темата референдуми е партията Ред законност и справедливост (РЗС), която през 2010 г. стартира подписка за промяна на Конституцията. Друга партия с ограничен електорален ресурс, ВМРО, също се впуска в иницирането на референдуми и то с реална подписка.

Посоченият популизъм идва от идеята за противопоставяне на етническите групи в обществото с цел търсене на политическа популярност чрез механизмите на референдума. Особено характерен е примерът с идеята на АТАКА за референдум срещу новините на турски език, която пряко атакува човешките права на малцинствата, при това без какъвто и да е повод. Инициативата единодушно се класифицира от обществото като популистка.

Включването на „референдума“ в репертоара на партийното противопоставяне досега не е овластило гражданите, но е било полезно за обществения дебат. На фона на заиграването с „референдумите“ се осветляват позициите на политическите партии за важни обществени проекти и събития с историческа значимост за България. Дебатите артикулират и разграничават пред гражданите автентичните от популистките политики или с други думи - чрез дебатите по инициативите за референдуми гражданите могат да отделят „зърното от плевата“ в политиката.

За съжаление в политиката винаги има губещи. Губещите в случая са тези, които вярват, че пряката демокрация може да бъде работещ, конструктивен и сериозен коректив на представителната демокрация. Употребата на референдумите за популистки цели дискредитират тази роля на пряката демокрация; в общественото съзнание тя се асоциира с нейните партийни носители; с политическия популизъм и краен национализъм.

Своят анализ Д. Михайлов заключава с перспективите за пряка демокрация в България.

Какво следва от всичко казано до тук за прилагането на инструментите на пряката демокрация в България? Преди всичко прегледът на аргументите по линията на „популизма“ показват, че идеите за популистки референдуми в България идва от политическите партии, т.е. представителната демокрация, а не от гражданите. В България все още не се е появила гражданска подписка за ограничаване на правата на турците или за изселване на ромите. Референдумът е само инструмент. Политическият продукт, който той произвежда, зависи от ръцете (главите), в които той е попаднал, а не от самия инструмент. Ако нямаше референдуми, партиите в България щяха да използват други инструменти за реализиране на своите обществени, икономически и геополитически мисии. И те правят това както по време на избори, така и всеки ден чрез медиите, без референдуми. Ето защо наличието на инструмент за пряка демокрация може само спомогне за осветляването на партийните идентичности и за коригиране на представителната демокрация като цяло.

Опасностите от вземане на некомпетентни решения наистина съществуват, ако вместо в Народното събрание законите започнат да се правят с подписки и да се гласуват само с референдуми. Такава практика, разбира се, няма и в най-развитите преки демокрации. В страни със слабо развито гражданско общество като България е по-вероятно гражданските инициативи за референдуми отначало да възникнат в отговор на некомпетентни или непопулярни решения на Народното събрание и Министерския съвет и едва след това да се появят инициативи за нови законодателни идеи. Основание за това дават интернет подписките, които напоследък стават популярни. В началото на 2010 г. например в Народното събрание е направен опит да се въведе либерално законодателство по отношение на ГМО с мотива, че това се иска от ЕС. В Интернет веднага възниква петиция от граждани, събрала десетки хиляди гласове с искане България да стане зона, свободна от ГМО. Под натиска на тази петиция и последвалия обществен дебат Народното събрание промени коренно намеренията си и въведе закон, който е по-ограничителен, отколкото е бил преди намеренията за промени. Този пример е показателен за ролята на гражданската инициатива в представителната демокрация - резултатът е компромис, при който България все още не е зона свободна от ГМО, но либерализацията на режима на ГМО не е допусната. По този начин заплахата от подписки и референдуми предпазва

представителната власт не само от партийни изкривявания, но и от натиска на лобистки интереси.

Ако се съди по „говоренето“ и „правенето“ на референдуми в България, в скоро време не би трябвало да се очаква, че партиите ще инициират национален референдум по какъвто и да е въпрос, бил той популистки или не. Все още няма признаци за иницирирането на референдум по непопулистки въпрос, който да е от компетентността на гражданите и по който партиите наистина да търсят решението на народа. Такива могат да бъдат въпроси, свързани с финансовата децентрализация, териториалното деление на страната, пенсионната реформа, здравната реформа и редица други теми, по които отдавна се води дебат. **Това са подходящи въпроси за референдуми, по които хората са информирани, а политиците се колебаят да предприемат реформи.**

Малко е вероятно да се стигне до национален референдум и по някоя от популистките или лобистки теми, по които сега текат дискусии и подписки. Инициативите за референдуми по етнически въпроси са адресирана към медиите, а лобистките кръгове около енергетиката едва ли биха допуснали бизнес въпроси да се решават от гражданите, които често могат да бъдат непредвидими в гласуването си. Въпреки това законът не би трябвало да допуска референдуми по етнически въпроси или по други теми, които засягат човешките права на гражданите.

Реалната краткосрочна перспектива за граждански, непартийни референдуми в България е те да се случат на общинско ниво. Основанията за това са следните:

1. На общинско ниво е значително по-реалистично да се събере гражданска подписка за референдум, без да се мобилизира лобистка (финансова) подкрепа за това. За една средно голяма община от около 20 000 души с например 14 000 избиратели по новия закон ще са необходими подписите на 700 души (5%). Това е напълно реалистично да се случи дори в културна среда, доминирана от аполитични потребителски ценности.
2. На общинско ниво е значително по-реалистично да се проведе честна информационна кампания с фокусиран дебат и висок обхват на населението. В малките общности заинтересованите страни са по видими; информацията няма нужда от много посредници, а възможностите за манипулации на общественото мнение чрез недобросъвестни медии са ограничени.
3. В малките общности местните политики са по-близки до гражданското всекидневие, ако са позволени от закона да бъдат поставяни на референдуми.

Налице са обаче и редица недостатъци и пречки пред провеждането на референдуми на местно ниво:

1. В малките български общности е налице опасността от манипулиране на местния вот от страна на местния партийно-икономически елит. Докато на национално ниво проблемът е в прикриването на такива влияния, на местно ниво те са видими, но е трудно и дори опасно да им се противопостави. За всички е ясно кой управлява малкия град, но много хора се страхуват да имат неприятности с властта или с местния „чорбаджия“, които често действат ръка за ръка.
2. В повечето от българските общности липсват автентични граждански организации, които да подемат инициатива за референдум или да се противопоставят на местната власт. Много често самите неправителствени организации кръжат около властта и местния икономически елит, с които влизат в партньорства по общи проекти или имат други съвместни интереси и зависимости.
3. За добро или за лошо финансовата и институционалната децентрализация в България е ограничена. Това значително стеснява обхвата на възможните теми за местен референдум. По особено ограничителен начин действа член 26, ал. 2, т. 1 от новия Закон за прякото участие на гражданите във властта, според който „чрез местен референдум не могат да се решават въпроси на общинския бюджет“. Всички местни разходи и приходи, включително относно инвестициите по Общинския план за развитие, ежегодните капиталови разходи за подобряването на жизнената среда в общините, общинските заеми, както и разходите за съучастие в проекти са предмет на общинския бюджет. Останалите общински разходи са предмет на републиканския бюджет чрез делегирани дейности, които още по-малко могат да бъдат поставяни на гласуване чрез местен референдум. Така де факто по новия закон не може да се решават основните политики за общинското развитие с изключение на символични въпроси като затварянето или отварянето на улици, смяната на имената на площадите и други.

Друга публикация по темата „За“ или „Против“ референдума е сборникът „Пряката демокрация на 21 век“ [3].

В нея по темата **Явор Тарински** пише, че [3, с.10]: „Съвременната организация на социалния живот (капитализъм, олигархия, бюрокрация, представителна демокрация) създава постоянно подновяваща се криза във всяка сфера на човешките дейности. По своята същност ситуацията е сходна във всички области, независимо дали разглеждаме семейството, образованието, международните взаимоотношения, политиката, икономиката или културата. Навсякъде съвременните структури на обществото се състоят от организиране на живота на хората *отвън*, при липса на участие от страна на пряко засегнатите и срещу техните стремежи и интереси. Съвременното общество е разделено на тънък слой ръководители (чиято цел е да решават и да организират всичко) и огромното мнозинство от населението, което е сведено до изпълнител на решенията, взети от тези ръководители. В резултат на това повечето хора чувстват живота си като нещо чуждо на тях.“

По-нататък той подчертава [3, с.10]: „Този модел на организация е изначално ирационален и изпълнен с противоречия. В тези условия повтарящи се кризи от един или друг вид са абсолютно неизбежни. Безсмислено е да се организират хората, било то в икономически или политически план, сякаш са просто *предмети*, систематично игнорирайки какво желаят самите те или как мислят, че трябва да се правят нещата. В реалността съвременната система е принудена да се основава на човешката способност за самоорганизация, на индивидуалната и колективната креативност“

Според Я. Тарински че изходът от тази ситуация е [3, с.12]: една алтернативна система е пряката демокрация. При нея се премахва общественото разделение на ръководители и изпълнители, което генерира постоянни конфликти. Вместо това се изграждат институции, които позволяват всеки член на обществото да участва пряко във вземането на политически, икономически, социални, екологични, културни и други решения, които го засягат, и пряко участие в тяхното прилагане. Това дава възможност за по-пълноценно реализиране на човешкия потенциал. Но да решиш означава да решиш за себе си. Да решиш кой да решава вместо теб вече не е точно да решаваш за себе си. Следователно „демократичните“ форми, които познаваме днес, основани на избори на представители и йерархична организация, нямат нищо общо с пряката демокрация.

Авторът смята, че [3, с.13]: „Пряката демокрация трябва да бъде приложена във всяка една обществена и социална сфера, за да бъде наистина пряка. Ако бъде приложена например само в политическата сфера, но не и в икономическата, в която отношенията остават същите, това ще доведе нарастване на неравенствата“

Но по-нататък подчертава, че [3, с.18]: „пряка демокрация може да функционира само ако хората *искат* да участват колективно в самоуправлението на обществото“.

На финала Я. Тарински заявява, че „Политическата воля за участие не се появява изведнъж, тя се изгражда и поддържа чрез всекидневна практика. Доминантните структури, в които живеем, възпитават подчинение и безкритичност. Учат ни да приемаме йерархичността като догма. Докато прекарваме по-голямата част от времето си в тези структури, каквито и промени да се случват, каквито и революции да настъпват, нашето въображение ще бъде доминирано от логиката, възпитавана от доминантната система.“

Социологически изследвания по темата

В България има редица изследвания, които показват какво е отношението към пряката демокрация, референдума. Например, в едно от тях - **Доклад на ЕСИ на мненията и нагласите на българските граждани относно възможностите за участие в управление** [1] се посочва, че е добре задължително да се гласува на референдуми. За задължително гласуване на референдуми се обявяват по 45,5% като твърдите поддръжници са около 23%. Тук се откроява групата с основно и по-ниско от основното образование - повече от половината са против задължително гласуване на референдум, но 22% не могат да преценят. В групите по социален статус се открояват групите на домакините и собствениците, които най-малко одобряват задължителното гласуване и най-много са против него; а пенсионерите са групата, която най-много подкрепя задължителните референдуми. Резултатите се показват на *Фигура № 1*.

Фигура № 1

Отношение към задължителното гласуване на референдуми

Да се въведе ли задължителното гласуване на референдуми?

Нагласата за участие в **референдум** е преобладаваща сред всички изследвани групи, но все пак 20% от младите, под 30 години не биха участвали в референдум.

Данните в Доклада за ЕСИ [1] ясно показват няколко неща. Първо, **голяма част от гражданите са убедени в своята компетентност по отношение на възможно свое участие в управлението (например, чрез участие в референдуми)**. Но, второ, една трета не вярват, че тяхното участие може да промени нещо в управлението; и една малка част приемат, че участието в управлението е извън компетенциите на гражданите. Да наречем невярващите скептици, а вярващите в своите компетентности - граждански ентузиасты. **Скептицизмът** - хората над 60 години, както и тези с основно и по-ниско от основно образование са значително по-скептични от останалите. Много скептични са ромите - 60% от интервюираните роми не вярват нещо да се промени от участието на гражданите във властта. Около 40% от безработните, пенсионерите и домакините също са скептици.

Най-убедени във възможността гражданите да подобрят управлението на национално ниво, очаквано, са жителите на столицата - малко над половината вярват в това. Граждански ентузиасты са и турците, особено спрямо възможностите на гражданското участие на местно ниво – 62% от тях споделят това мнение. Работещите в частния сектор в по-голяма степен считат, че гражданите могат да подобрят управлението на национално ниво от тези, които работят в публичния сектор; вторите на свой ред са по-убедени във възможностите за влияние на местно ниво. По-големи граждански ентузиасты са и самонаетите, наетите и учащите.

Представеното съдържание на статията дава възможност в **заключение** да се посочи следното:

1. Напоследък става все по-трудно в България да се намери политик или политически анализатор, който да стои открито против референдумите. Това е признак за превръщането на пряката демокрация или по-скоро на говоренето за пряка демокрация в политически инструмент. Ето защо е необходим дебат по същество за ползите и за опасностите от пряката демокрация
2. По време на референдум гражданите стават законодатели. Те въвеждат правила или решения, с които трябва да се съобразява цялата общност - община, нация или дори обединение от нации, когато се говори за общоевропейски референдуми.
3. Пряката демокрация засилва взаимното уважение и солидарността в правенето на политика, създавайки условия за примиряване на крайните възгледи. Референдумите предпазват правителствата от налагането на едностранно или елитарно законодателство; те ги принуждават да вземат предвид сериозно мнението на другите и да участват в истинска дискусия с тях, тъй като е налице заплахата за провеждане на референдум, който може да наложи политиката на противоположната страна. Поради тази причина референдумите не блокират промяната или реформата, а я правят по-плавна и консенсусна за интересите на мнозинства и малцинствата.

References:

1. DOKLAD ot empirichno sotsiologicheskoto izsledvane na mneniyata i naglasite na

- balgarskite grazhdani odnosno vazmozhnostite za uchastie v upravlenieto, po Proekt „GRAZHdANSKI DEBAT ZA PROMYANA”, Sofia, 2014
2. Pryakata demokratsia v Bulgaria – vazmozhnosti i perspektivi. Izd. na Institut za pryaka demokratsia, Sofia, 2010 g.
 3. Pryakata demokratsia na 21 vek, sbornik, Sofia, 2012
 4. Pryakata demokratsia. Narachnik na aktivnia grazhdanin. Izd. na Balgaro-Shveytsarska programa za satrudnichestvo, Sofia, 2013